

УДК 801.541.2:621

А.М. МИХАЛЁВА

СТРУКТУРНА-СЕМАНТЫЧНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ СКЛАДАННЫХ ТЭРМІНАЎ МАШЫНАБУДАВАННЯ

Складанне – спосаб, які прымае актыўны ўдзел у працэсе ўтварэння як агульнаўжывальнай, так і тэрміналагічнай лексікі. У цэнтры ўвагі дадзенага артыкула – даследаванне структурна-семантычных асаблівасцей машынабудаўнічых

тэрмінаў-кампазітаў (тэрмінаў з дзеяслоўнай асновай у якасці апорнага кампанента, складана-суфіксальных тэрмінаў са звязанымі апорнымі кампанентамі, складаных нуль-суфіксальных тэрмінаў).

Тэрміны з дзеяслоўнай асновай у якасці апорнага кампанента

Заўважым, што прыведзеным ніжэй суфіксам намі не надаецца роля ўтваральнікаў самастойных тыпаў дэрывацыі. Справа ў тым, што ў навуковай літаратуры пры апісанні кампазітаў суфіксальнага спосабу ўтварэння ў якасці прыкладаў часта фіксуецца адзінкі з другой суфіксальнааформленай часткай, якая здольна ўжывацца як самастойная лексема ў складзе матываванага словазлучэння. Напрыклад: *буракапад'ёмнік* (пад'ёмнік для буракоў), *валкапераварочвальнік* [3, с. 8], *вуглеперагрузальнік*, *грузатрымальнік* [1, с. 13]. Пры гэтым кампазіты аналагічнай структуры ўключаюцца ў лік утварэнняў спосабу слова-(аснова-) складання: *бензасховішча* (сховішча для бэнзіну) [4, с. 327], *капустасховішча* [3, с. 8] і пад.

З мэтай дасягнення аднастайнасці па гэтым пытанні, мы кіруемся пунктам гледжання, пры якім улічваецца ступень самастойнасці другога (апошняга) кампанента ў складзе такіх кампазітаў. Тым больш, па сцвярджэнні даследчыкаў, «ужо ў помніках старабеларускага пісьменства выяўляецца тэндэнцыя да абмежаванасці самастойнага ўжывання суфіксальнааформленых другіх кампанентаў» [5, с. 37].

Высокай прадуктыўнасцю (якая павялічваецца ў апошні час) у навукова-тэхнічнай тэрміналогіі характарызуецца тэрміны з суфіксамі *-льнік*, *-нік*. З'яўляюцца назвамі прадметаў, прыстасаванняў для выканання дзеяння, названага дзеяслоўнай асновай і ўдакладненага першай асновай (звычайна – назоўнікавай). Прычым пры суіснаванні паралельных форм з названымі суфіксамі і з суфіксам *-цель* перавага аддаецца першым дзвюм: *гуказнамацель* – *гуказнамальнік*. Не з'яўляюцца выключэннем тэрміналогія прааналізаванай галіны, дзе пашыраны наступныя тэрміны дадзенага тыпу: *пуансонатрымальнік*, *аліваадбівальнік*, *вільгацепаглынальнік*, *рэзцатрымальнік*, *плашкатрымальнік*, *грузапад'ёмнік*, *газаўтваральнік*, *токаздымнік*, *шротаўлоўнік*, *відашукальнік*, *кернаатрымальнік*, *бухтатрымальнік*, *святларассейнік*, *токапрыёмнік*, *вогнетушыльнік*.

У сучаснай навукова-тэхнічнай тэрміналогіі паступова страчваюць ранейшыя пазіцыі суфіксы *-чык*, *-шчык*, *-льшчык* у назоўніках-намінантах прадметаў, прыстасаванняў для выканання дзеяння, названага дзеяслоўнай асновай і ўдакладненага першай асновай, замяняюцца сучаснымі формамі з суфіксамі *-нік*, *-льнік*: *водаадліўшчык* – *водаадліўнік*, *вільгацеаддзяляльшчык* – *вільгацеаддзяляльнік*.

Суфікс *-чык*/*-шчык* ужываецца галоўным чынам у назвах асоб па прафесіі, дзейнасці (*апаратчык*, *інструментальшчык*). Пры гэтым неабходна адзначыць, што ў тэрміналогіі машынабудавання нешматлікія безэквівалентныя назоўнікі з суфіксамі *-чык*/*-шчык* катэгорыі прадметаў знаходзяць сваё месца сярод назоўнікаў з больш прадуктыўнымі суфіксамі *-льнік*, *-нік*. Напрыклад: *аўтападналадчык*, *газавырубшчык*, *штabelleўкладчык*, *тэнзадатчык*.

Прадуктыўнай ужывальнасцю вызначаюцца тэрмінаадзінкі з суфіксам *-ка*. З'яўляюцца намінантамі прадметаў, якія ўтвараюць дзеянне (другая аснова), канкрэтызаванае першай асновай (звычайна адпрыметнікавай). Напрыклад: *электраправодка*, *вакуумстанойка*, *энергаўстанойка*, *аўтасчэпка*.

Суфікс **-авік** ужываецца ў тэрмінах, што абазначаюць прадметы, прызначаныя выконваць дзеянні, названыя апорнымі дзеяслоўнымі асновамі і канкрэтызаваныя папярэднімі прыметнікавымі.

«Тып набывае некаторую прадуктыўнасць у навукова-тэхнічнай тэрміналогіі» [2, с. 188]. Дадзенае сцвярджанне знаходзіць сваё адлюстраванне на матэрыяле тэрміналогіі машынабудавання. Напрыклад: **турбарухавік, электрарухавік**.

Даволі рэгулярнымі з'яўляюцца тэрміны (з аналагічнымі адносінамі паміж кампанентамі) з суфіксамі **-атар, -ар**. Напрыклад: **газааналізатар, турбагенератар, сінхратэтэктар, турбакампрэсар**.

Да непрадуктыўных адносяцца тэрміны з суфіксамі **-біт, -ств-, -ец**. Гэтыя тэрмінаадзінкі маюць аналагічныя адносіны паміж кампанентамі, але ў адрозненне ад вышэйразгледжаных, не вызначаюцца прадуктыўнасцю: **праграманосьбіт, мерапрыемства, самапісец**.

Складаныя нуль-суфіксальныя тэрміны

Звычайна ў галіне машынабудавання названым спосабам утвараюцца тэрміны з дзеяслоўнай асновай у якасці апорнага кампанента. Ва ўтварэнні тэрмінаў названай катэгорыі з асноўным кампанентам, вытворным ад дзеяслова, найбольш актыўным з'яўляецца нуль-суфіксальнаскладаны спосаб.

Тэрмінаадзінкі дадзенага спосабу словаўтварэння выступаюць намінантамі прыстасаванняў, механізмаў, названых другім апорным кампанентам і канкрэтызаваных першым кампанентам. Першы кампанент часцей выражаецца назоўнікам, радзей – прыметнікам, займеннікам.

Тэрміны ТМ гэтага тыпу змяшчаюць у сваім складзе наступныя апорныя кампаненты: **-верт, -вод, -воз, -захоп, -лом, -мер, -падвод, -адвод, -правод, -рэз, -сплаў, -упор, -шчуп**.

Большай прадуктыўнасцю характарызуюцца адзінкі з кампанентамі:
-абарот (грузаабарот, дэталіабарот, тонаабарот);
-абмен (паветраабмен, цэплаабмен, масаабмен);
-вёрт (гайкавёрт, шпількавёрт, шрубавёрт /тэхналогія зборкі/);
-воз (бензавоз, электравоз, трубавоз, шлакавоз, металавоз, газавоз, газатурбавоз);

-захоп (грузазахоп, пнеўмазахоп, вакуумзахоп, гідразахоп /аўтаматызацыя вытворчых працэсаў/);

-запіс (відэазапіс, магнітазапіс, фотаззапіс, кіназапіс);

-лом (стружкалом, металалом /тэорыя рэзання/);

-мер (бензамер, зубамер, крокамер, кругламер, нармалемер, нутрамер, умфомер, палівамер, рэзьбамер, расходамер, тайшчынямер, эвальвенітамер /метады і сродкі вымярэння/);

-адвод, -падвод, -правод (токаадвод, газаадвод, магнітаправод, паветраправод, пнеўмаправод, трубаправод);

-прывод (пнеўмапрывод, гідрапрывод, сервапрывод, электрапрывод);

-прэс (гідрапрэс, пнеўмапрэс, механапрэс);

-пуск (аўтапуск, пнеўмапуск, гідрапуск /станкабудаванне/);

-рэз (шклорэз, шыпарэз, шрубарэз (вінтарэз), трубарэз);

-скід (самаскід, аўтаскід);

-сплаў (металасплаў, псеўдасплаў);

-упор (электраўпор, механаўпор, гідраўпор, пнеўмаўпор);

-шліф (макрашліф, мікрашліф).

Асобныя з апісаных тэрмінаў маюць варыянтныя суфіксальныя формы: *гайкаверт – гайказакручвальнік, шпількаверт – шпільказакручвальнік*.

Не вызначаюцца прадуктыўнасцю кампазіты з часткамі: *-вод (дыскавод); -выраб (металавыраб), -рыс (відарыс), -дзёр (цвікадзёр), -шчуп (маслашчуп)*.

Складана-суфіксальныя тэрміны са звязанымі апорнымі кампанентамі

Тэрмінаадзінкі, у склад якіх уваходзяць звязаныя апорныя кампаненты (другая частка) *-скоп, -метр, -фон, -тып, -хрон, -граф, -трон* і суфіксы *-іж/-а /-ыж/-а* і якія прызначаны для намінацыі навукова-тэхнічных галін, сфер дзейнасці, фізічных з'яў, названых апорным кампанентам, адносяцца да прадуктыўных у тэхнічнай тэрміналогіі (як і ўвогуле ў сучасным тэрмінаўтварэнні). У ролі першага кампанента звычайна ўжываюцца ўсечаныя і звязаныя інтэрнацыянальныя тэрмінаэлементы. Напрыклад: *трыбаметрыя, ганіаметрыя, спектраграфія, дэфектаскапія, мікрагаметрыя, анізатрапія, макраграфія, фотахромія, фрактаграфія*.

Праведзенае даследаванне дазваляе зрабіць выснову, што складаныя машынабудаўнічыя тэрміны, сярод якіх вылучаюцца тэрміны з дзеяслоўнай асновай у якасці апорнага кампанента, складана-суфіксальныя тэрміны са звязанымі кампанентамі, складаныя нуль-суфіксальныя тэрміны, утвараюцца даволі прадуктыўна. Звяртаецца ўвага на наяўнасць у разгледжанай навукова-тэхнічнай тэрміналогіі кампазітаў з другой суфіксальнааформленай часткай, якая можа ўжывацца як самастойная лексема ў складзе матывавальнага словазлучэння. Праведзены аналіз такога роду тэрмінаадзінак паводле навуковых прац, у якіх аналагічныя адзінкі адносяцца як да складаных, так і да складана-суфіксальных дэрыватаў, дазваляе зрабіць вывад аб мэтазгоднасці ўлічваць ступень самастойнасці апошняга кампанента складаных тэрмінаў і лічыць суфікс нетэрмінаўтваральным пры здольнасці названага кампанента выступаць у ролі самастойнай лексемы суадноснага словазлучэння.

ЛІТАРАТУРА

1. *Аніськова С.М.* Тэрміналогія воднага транспарту ў беларускай мове. – Гомель: ГДУ імя Ф. Скарыны, 2000. – 20 с.
2. *Антанюк Л.А.* Беларуская навуковая тэрміналогія. – Мінск: Нав. і тэх., 1987. – 240 с.
3. *Лаўшук Дз.А.* Структурная семантыка сучаснай сельскагаспадарчай тэрміналогіі. Аўтарэф. дыс... канд. філал. навук. – Мінск: НАН Беларусі. Інстытут мовазнаўства імя Я. Коласа, 2003. – 20 с.
4. *Плотнікаў Б.А., Антанюк Л.А.* Беларуская мова: Лінгвістычны кампендыум. – Мінск: Інтэрпрэссэрвіс, Кніжны дом, 2003. – 672 с.
5. *Прыгодзіч М.Р.* Словакладанне ў беларускай мове. – Мінск: БДУ, 2000. – 227 с.

SUMMARY

The subject of the article are the terms with a verbal stem as a supporting component, complex suffix terms with connected components and complex non-suffix terms, great attention being paid to the presence among the given scientific technicalities of complex words, suffix component of which can be used as independent words in motivated word combinations. These terms are analysed with the help of scientific works, which considered analogous units as complex derivatives and complex suffix ones.

The author draws a conclusion about the necessity of taking into account the independence of the last component of complex technicalities. It is supposed to consider the suffix not to be capable of term building since it can be an independent word in a correlative word combination.